

historische kring VBBEGA

te ADORP-SALWERD-WETSINGE

HISTORISCHE FIETSROUTE DOOR HET REITDIEPGEBIED

In het kader van de Open Monumentendag van 14 september ¹⁹⁹⁶ hebben de Historische Kring Ubbega en de Streekhistorische Vereniging Middagherland een fietsroute door het Reitdiepgebied samengesteld. Het traject van de fietsroute is velen van u inmiddels wel bekend, maar wat onderweg te zien is wellicht wat minder.

Op de routekaart wordt het VVV-kantoor in Winsum als startpunt genomen. Maar u kunt natuurlijk op een door u zelf gekozen punt aan de fietstocht beginnen. De nummers op de kaart verwijzen naar de informatie in onderstaande tekst.

1. Garnwerd ligt op een gedeeltelijk afgegraven dorpswierde. Het Reitdiep loopt sinds 1629 langs Garnwerd, na het afsnijden van een aantal bochten in de rivier de Hunze. Het Reitdiep is te beschouwen als de gekanaliseerde Hunze. De oude bochten zijn ten oosten van Garnwerd nog zichtbaar in het landschap tussen Winsum en Wetsingerzijk.

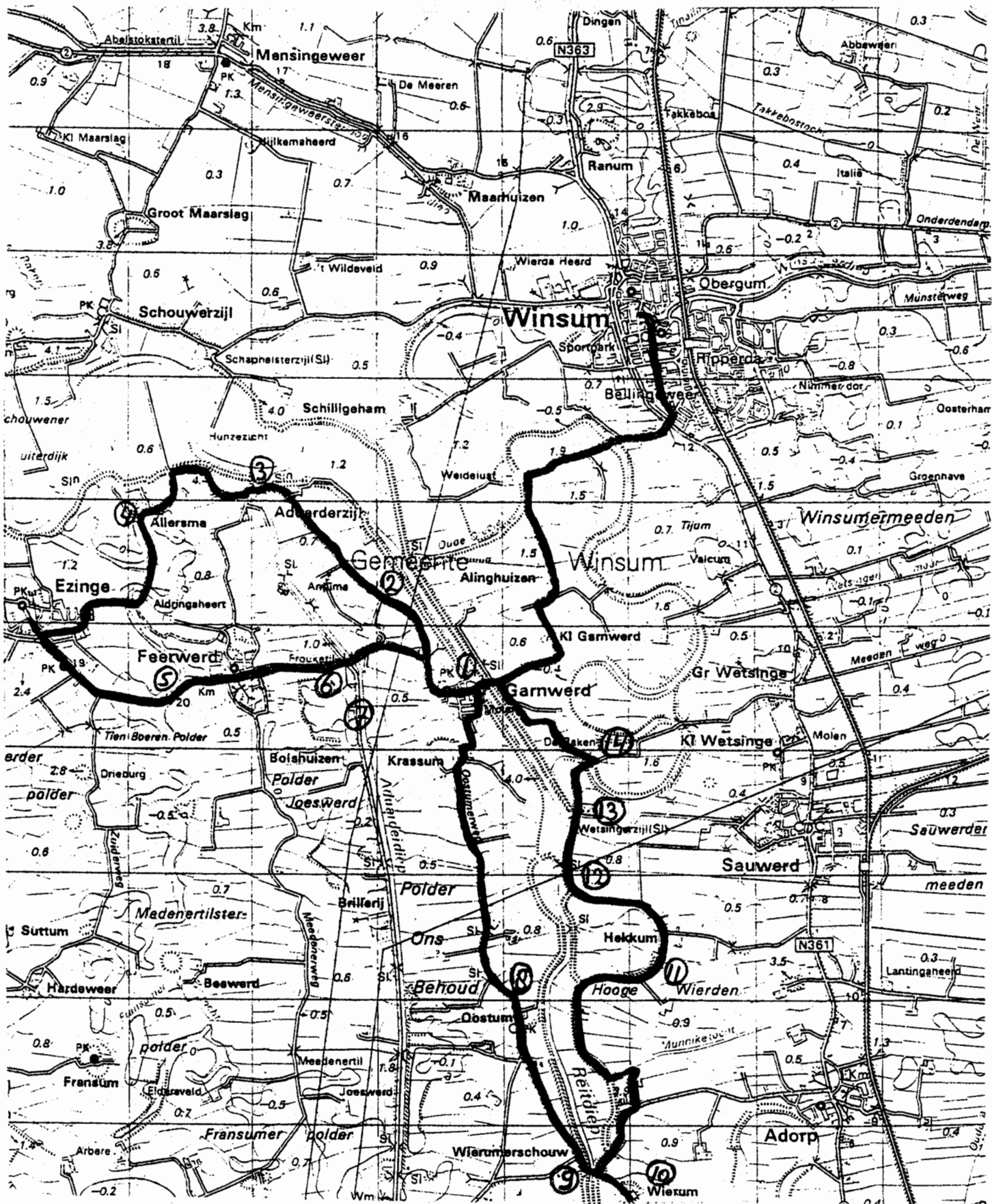
In de dijken aan weerszijden van het Reitdiep zitten doorgangen, de zgn. coupures. Deze konden bij een te hoge waterstand worden afgesloten door in de sleuven in het metselwerk schotbalken te plaatsen. Het loodsje voor de schotbalken staat op de oostelijke dijk.

Garnwerd had tot 1933 een veerpont. Toen werd de brug over het Reitdiep in gebruik genomen. Op de dijk staat het brugwachtershuis met het kenmerkende spitse dak. Sinds 1990 heeft Garnwerd geen brugwachter meer. De brug wordt nu op afstand bediend.

De korenmolen die vroeger aan de zuidwestkant van het dorp stond, werd na de vergraving bovenop de dijk gebouwd om meer wind te kunnen vangen. De huidige molen dateert uit 1851.

U rijdt Garnwerd uit via de Hunzeweg en Torensmaweg; bij afslag Aduarderzijk rechtsaf.

2. Antum is een grote ronde dorpswierde geweest, waarvan de vorm nog goed te herkennen is aan de ringsloot. Vondsten in de wierde dateren tot het eind van de Middeleeuwen. Toen moet de wierde zijn verlaten en zijn de bewoners in de door dijken beschermde omgeving gaan wonen. De strook grond die aan de west- en zuidzijde op de wierde aansluit, vormt de "valge" (de hoger gelegen weide- of akkergronden bij een wierde).
 3. De sluizen van Aduarderzijk. Aduarderzijk dankt zijn naam aan de zijl (= uitwateringssluis) in het Aduarderdiep, waarmee bij eb het overtollige water van het bedijkte achterland kon worden geloosd op het Reitdiep. De linker sluis dateert uit 1706 en heeft een klassiek recht model. Deze oudste sluis van Groningen had twee stel vloeddeuren en een stel ebdeuren. De rechter sluis is in 1867 gebouwd als aanvulling op de eerste sluis. Deze sluis heeft twee kokers met een stel vloed- en een stel ebdeuren.
- Vanwege de strategische betekenis van de Aduarderzijk zijn er in het verleden meerdere keren

versterkingen gebouwd. Bij de schans die er in de Tachtigjarige Oorlog werd aangelegd, is in 1593 en 1594 hevig gevochten. Daarbij vielen tientallen doden. Een volgende strijd vond plaats bij de belegering van de stad Groningen in 1672. De sluisdeuren werden toen bij vloed opengezet om een waterlinie ten noordwesten van de stad te leggen. Aanvallen op de schans van Aduarderzijk werden afgeslagen. Gronings Ontzet op 28 augustus 1672 is dan ook mede aan Aduarderzijk te danken.

Na de sluisen van Aduarderzijk gaat u via de Middagsterweg richting Ezinge.

4. De Allersmaborg ligt nabij de vroegere uitmonding van de oude rivier in het Reitdiep. Dit grote landhuis is ontstaan uit een 14e-eeuws steenhuis, een vierkant bakstenen gebouw, dat de bewoners bescherming bood in roerige tijden. De borg kreeg begin vorige eeuw zijn huidige vorm door de toevoeging van een bovenverdieping.

De route gaat verder richting Ezinge. In Ezinge volgt u de Allersmaweg, die overgaat in De Haven. Wanneer u Museum Wierdenland wilt bezoeken (open di.-vr. 10.00-16.00 u., za.+zo. 13.00-17.00 u.), gaat u rechtsaf de Torenstraat in. De fietsroute gaat via De Haven de brug over en linksaf richting Feerwerd.

5. Twee rolpalen langs het Oldehoofse Kanaal tussen Ezinge en Feerwerd voor trekschepen. Om deze palen werd het touw gelegd, om te voorkomen dat de schepen bij het nemen van de bocht de wal in werden getrokken.

Na Feerwerd blijft u de Torensmaweg volgen richting Garnwerd. Vlak voor de brug over het Aduarderdiep ziet u aan de rechterkant:

6. Voormalige steenfabriek Feerwerd. In 1855 heeft de familie Onnes de steenfabriek van Schifpot opgericht. In 1916 werd dit bedrijf door N.V. Sprengers Steenfabrieken overgenomen, en in 1938 werd N.V. Verenigde Steen-, pannen- en draineerbuizenfabrieken te Groningen eigenaar. In het begin werden er dakpannen gemaakt; later ook draineerbuizen en bakstenen. De ijzerrijke, kalkloze klei leverde de fleurige Groninger rode baksteen, die veel is gebruikt. Tot in 1889 werkten op de tiggelwaarken Duitse arbeiders afkomstig uit het gebied langs de rivier de Lippe. Na de overname in 1938 werd de fabriek uitgebreid en zorgde voor werkgelegenheid in Feerwerd, Garnwerd en Ezinge. Door concurrentie moest in de jaren '60 meer en in kortere tijd worden geproduceerd. Maar de kortere droogtijd en verandering van het mengsel gingen ten koste van de kwaliteit. Ook werd de fabriek nog gemoderniseerd. Maar dit mocht uiteindelijk niet baten. In 1974 werd de fabriek gesloten.
7. Het Aduarderdiep werd rond 1400 gegraven om het overtollige water uit het schiereiland Middag en Noord-Drenthe af te voeren.

U gaat nu de brug over en rijdt naar Garnwerd. In Garnwerd rijdt u door tot bij de molen. Daar slaat u rechtsaf de Hunzeweg in. Aan het einde van de Hunzeweg gaat u linksaf richting Oostum.

8. Oostum is gelegen op een hoge wierde, die tussen 1905 en 1913 voor een groot deel werd afgegraven. De grond werd via het Reitdiep verscheept naar streken met schrale grond om daar te dienen als bemesting. Olthoff, toen eigenaar van boerderij "Reinghes Stede", heeft voor het afvoeren van de grond onder de Oostumerweg door een tunnel aangelegd. In de tunnel staat op een ingemetselde gedenksteen zijn naam en het jaartal 1913.

Na Oostum vervolgt u de route via de Dode Laan.

9. Wierumerschouw. Hier bevond zich vroeger een pontje (= schouw). Aan de westkant van de brug, waar nu een boerderij met een nieuw voorhuis staat, stond het veerhuis tevens café. De doorrit is nog aanwezig. Het Reitdiep ten zuiden van de brug is in de 15e eeuw rechtgetrokken. Aan de noordzijde ligt nog de natuurlijke, maar wel bedijkte loop.

U gaat nu de brug over en dan rechtsaf richting Wierum.

10. Wierum is een wierde die dateert uit de 6e eeuw v.C. In 1911 is een groot deel van de wierde afgegraven voor gebruik als compost. De grond bracht f 5.000,- op. Het kerkhof is bewaard gebleven, want je verkoopt natuurlijk niet de beenderen van je voorgelacht. Het kerkje van Wierum is halverwege de vorige eeuw afgebroken. De stenen zijn gebruikt voor de restauratie van het kerkje van Dorkwerd.

U rijdt nu weer terug en volgt de Wierumerschouwsterweg richting Adorp. Na de bocht naar rechts gaat u het fietspad op.

11. Oude Hunzedijk nabij Heksum. De oorsprong van deze dijk is te vinden in de 12e of 13e eeuw. Met het rechttrekken van de Hunzebochten bij Garnwerd in 1629 verdween hun remmend effect op de getijdenwerking. Daardoor kwam de bocht bij Heksum, de enige overgebleven bocht in het Reitdiep tussen stad en Schilligeham, sterk onder druk te staan. De dijken kregen het zwaar te verduren en vereisten meer onderhoud. Toen de oostelijke dijk werd ondermijnd moest deze worden "ingelegd", d.w.z. landinwaarts worden verlegd. Daardoor werd de bocht nog krommer en daarmee de druk op de dijk nog groter. Bij de verschillende inleggingen werd verzuimd om het oude post- en paalwerk te verwijderen, waardoor het Reitdiep ter plekke vol met palen kwam te staan. Deze palen, onzichtbaar bij hoge waterstand, vormden een groot gevaar voor de scheepvaart. Van de ooit zo woeste rivierbocht is nu weinig meer over dan een brede, kromme sloot.
12. Wetsingersluis. Hier liggen de restanten van de schutsluis die tussen 1874 en 1876 werd gebouwd. Met de aanleg van de zeesluizen bij Zoutkamp in 1877 kwam een einde aan de eb- en vloedbeweging op het Reitdiep. De Wetsingersluis werd gebruikt om het verval in het Reitdiep te regelen. Met de aanleg in 1931 van de sluis bij Dorkwerd werd de Wetsingersluis overbodig. De deuren werden verwijderd en het zuidelijk sluishoofd werd afgebroken. De Wetsingersluis werd daarna een keersluis die met schotbalken kon worden afgesloten. De schotbalken waren tot 1973 nog aanwezig, maar zijn nooit gebruikt. Op de westoever van de sluis resteert nog een ijzeren draaibrug met het jaartal 1875. Deze brug werd gebruikt als overgang voor voetgangers en paard en wagen. Op de oostoever hebben twee huizen gestaan, een grote sluiswachterswoning en een kleine woning voor diens knecht. Deze huizen zijn in 1947 afgebroken.
13. Wetsingerzijk ligt even ten noorden van de Wetsingersluis. Dit is van oorsprong de afwateringsluis van het Wetsingermaar, dat het water afvoert uit de Meeden, het gebied ten oosten van Sauwerd en Wetsinge. De eerste zijl dateert uit 1629 toen hier het Reitdiep werd doorgegraven en de Wetsingermaar moest worden verlegd. Met de afsluiting van het Reitdiep bij Zoutkamp in 1877 verloor de Wetsingerzijk zijn functie.
14. Hunzebedding even voor boerderij de Raken. De passage van deze oude bedding is duidelijk te zien aan het omlaaglopen en na de bedding weer omhoogkomen van het fietspad. Deze oude Hunzebocht maakt onderdeel uit van een viertal bochten die in 1629 zijn rechtgetrokken. Op deze plek liep de grens tussen de voormalige kerspels Wetsinge en Winsum en de latere gemeenten Adorp en Winsum.

Fietsroute / Monumentendag 2003

De route begint bij de Burchtweg te Sauwerd. De weg loopt in een ruime bocht rond het voormalige borgterrein (1) van de familie Onsta. Ooit lag hier een groot kastelencomplex dat in de loop van de 17^e eeuw is gesloopt. De fundamenten van de borg zitten nog in de grond. De voormalige grachten liggen als laagten in het land. De Burchtweg gaat over in de Singelweg. De eerste boerderij (2) die onze aandacht vraagt ligt aan het einde van de Singelweg.

De De Maatschap Derksen beschikt behalve over een moderne loopstal over een traditionele kop-hals-rompboerderij. Onder de voorhuis bevindt zich een melkenkelder. De grote schuur bood plaats aan de paardenstal en de hooizolder. Dit soort boerderijen waren zeer geschikt voor een gemengd bedrijf. Het bouwjaar van de boerderij is 18xx. De huidige eigenaar heeft een veebedrijf; de moderne loopstal bevindt zich aan de overzijde van de weg.

Bij het bruggetje naast de boerderij begint het fietspad naar Wetsinge. Na de driesprong heet het fietspad de Valgeweg. De gronden aan weerszijden van het pad zijn war hoger gelegen. Hier bevonden zich vanouds de akkertjes (de valgen) van Sauwerd en Wetsinge. Nu zien we er volkstuintjes. We passeren het 19^e eeuwse kerkje van Klein Wetsinge. Het werd gebouwd in 184x, toen de kerkgebouwen van Sauwerd en Wetsinge wegens bouwvalligheid werden afgebroken. Bovenop de wierde Wetsinge (3) zien we als eerse bouwwerk de oude kosterij. In dit fraai gerestaureerde huis – dat gedeeltelijk dateert uit de 16^e eeuw – gaf vroeger de koster en later de schoolmeester les aan de kinderen van Wetsinge. Tegenover de kosterij ligt het kerkerrein met restanten van het kerkhof. De omtrekken van de verdwenen tufstenen kerk zijn op het kerkhof aangebracht. Het tweede gebouw op Wetsinge dat onze aandacht trekt is de oude pastorieboerderij (in het Gronings: de Weem). De pastorie is voor deze gelegenheid toegankelijk.

De pas gerestaureerde pastorie van Wetsinge – die vermoedelijk dateert uit de 13 eeuw – is één van de oudste nog bestaande gebouwen van Groningen. De pastoor en - na de reformatie - de predikant, had naast zijn geestelijk ambt ook gewoon een boerenbedrijf. Uit de opbrengsten van het “kerkenland” werd de dorpsgeestelijke gefinancierd. Pastorieboerderijen waren volwaardige bedrijven. De stallen boden boden doorgaans plaats aan zo'n 30-40 koeien. De pastorieboerderij van Wetsinge is vroeger groter geweest. Toen rond 1875 de agrarische functie van de predikant verdween, werd het boerderijgedeelte verkleind. Achter de pastorie (aan de Sauwerderzijde) ligt nog een stukje oorspronkelijk kerkenpad. Een kerkepad bestond uit eensteens pad met aan beide kopse zijden haaks een rij stenen.

We verlaten de wierde Weetsinge richting Reitdiep. We kunnen eventueel hier de route onderbreken en alvast een bezoek brengen aan de boerderij de Schelligeheert () die aan de overzijde van de provinciale weg is gelegen. Bij de eerst knik in de weg

doorsnijdt een opvallend bochtige sloot de weg (4). Deze sloot is het restant van de oude Hunzemeander waarlangs Wetsingermaar ooit ontstond. Even verder houden we stil op de brug over de Wetsingermaar (5). Hier hebben we fraai uitzicht op de oude Hunzebedding die in 1629 werd afgesneden toen het huidige Reitdiep langs Garnwerd werd “doorgraven”. De oude Hunzebedding is drooggevallen wordt door twee sloten begrensd. Om de waterafvoer uit de Meeden niet te hinderen werd de Wetsingermaar langs de oude loop van de Hunze gegraven. Het lijkt wat dubbel werk: eerst en rivier afdammen en dan een kanaal er langs graven. Als we de brug afrijden fietsen we dwars door de afgesneden meander.

Bij de knik in de weg (8) hebben we een fraai uitzicht op de afgesneden Hunze, de molen en het kerkje van Garnwerd en de Reitdiepdijk. De voormalige rivierbedding ligt als een laagte in het land, de begeleidende sloten markeren de oude oevers. Als we de boerderij de Raken hebben gepasseerd nemen we het fietspad richting Garnwerd.

Even voor de brug bij Garnwerd nemen we de weg Garnwerd-Winsum. Ca ruim 2 km verder hebben we opnieuw zicht op een oude Hunzebocht die hier het Oude Diepje wordt genoemd. Langs het Diepje ligt boerderij Weidelust (9); de derde boerderij op onze route die toegankelijk is.

De boerderij Weidelust ligt stevig verankerd op de oeverwal van de voormalige Hunze. Veel van de boerderijplaatsen op zulke locaties dateren uit de vroege middeleeuwen. Op de kaart van 1830 is een voorganger van de boerderij al aanwezig. De boerderij heeft een traditionele tweekappige schuur.

Bij Weidelust begint een fietspad dat ons richting Schaphalsterzijl voert. Aan weerszijden van het pad zien we het land bollen. Het hooggelegen land is buitendijks land dat vanuit de Hunze – tengevolge van eb en vloed werking - tegen de dijken is opgeslibd. Omdat deze dijken zijn verdwenen zit het landschap hier nogal ingewikkeld in elkaar. Feit is dat deze hoogteverschillen het gevolg zijn van (middeleeuwse) menselijke invoed op de waterstaat. Het fietspad kruist de verbindingsweg tussen Winsum, volgt een oude Hunzemeander en loopt rakelings langs de markante boerderijplaats Schilligeham. Deze oude boerenplaats was ooit een voorwerk van het klooster Aduard. Monniken en lekenbroeders hebben hier ooit het land bewerkt

Het fietspad vervolgt zijn route langs het Winsumerdiep richting Schaphalsterzijl. Daar treffen we de bouwput van het nieuwe gemaal. Via de nieuwe noodbrug passeren we het Winsumerdiep. We rijden langs nu de noordkant van het Winsumerdiep richting Winsum. We passeren twee zeer fraaie monumentale boerderijen. Even voor de brug over het Maarhuisterloopdiep nemen we het fietspad richting Maarhuizen.

De boerderij van de fam De Vries is de vijfde locatie op de route die is opengesteld. De boerderij is de oudste uit de route. De boerderij dateert uit 1811. Eén van de twee schuren is met oranje pannen gedekt; de andere heeft een strodak. De koeienstal heeft nog de traditionele indeling. De koeien worden hier nog gestald met de koppen naar de muur (zoals 26 eeuwen het geval is geweest op de wierden).

Een lommerlijke pad essenlaantje voert ons over de wierde Maarhuizen. De kerk is verdwenen maar het kerkhofje is – zoals zo dikwijls elders - bewaard gebleven.. We steken niet de provinciale weg over maar nemen het fietspad richting Winsum. Dit fietspad gaan spoedig over in een schelpenpad. Het pad is van slechte kwaliteit, maar de bermen zijn zeer fraai. Het is een collage van gele pastinaak en rode klaver. Het pad brengt ons naar de boerderij van de familie Hekma Wierda. Het is de 6^e boerderij op deze route die toegankelijk is. De ingang bevindt zich aan de achtereinde. Om deze te bereiken moeten we een klein stukje over de oude weg naar Baflo fietsen.

Over de boerderij van de familie Hekma Wierda heb ik geen info. In 1830 was deze nog niet aanwezig. Het is een kop-hals-romp boerderij met een zeer grote schuur. Het voorhuis heeft de stijl van een barokke villa. Het is het enige akkerbouwbedrijf van de te bezoeken boerderijen.

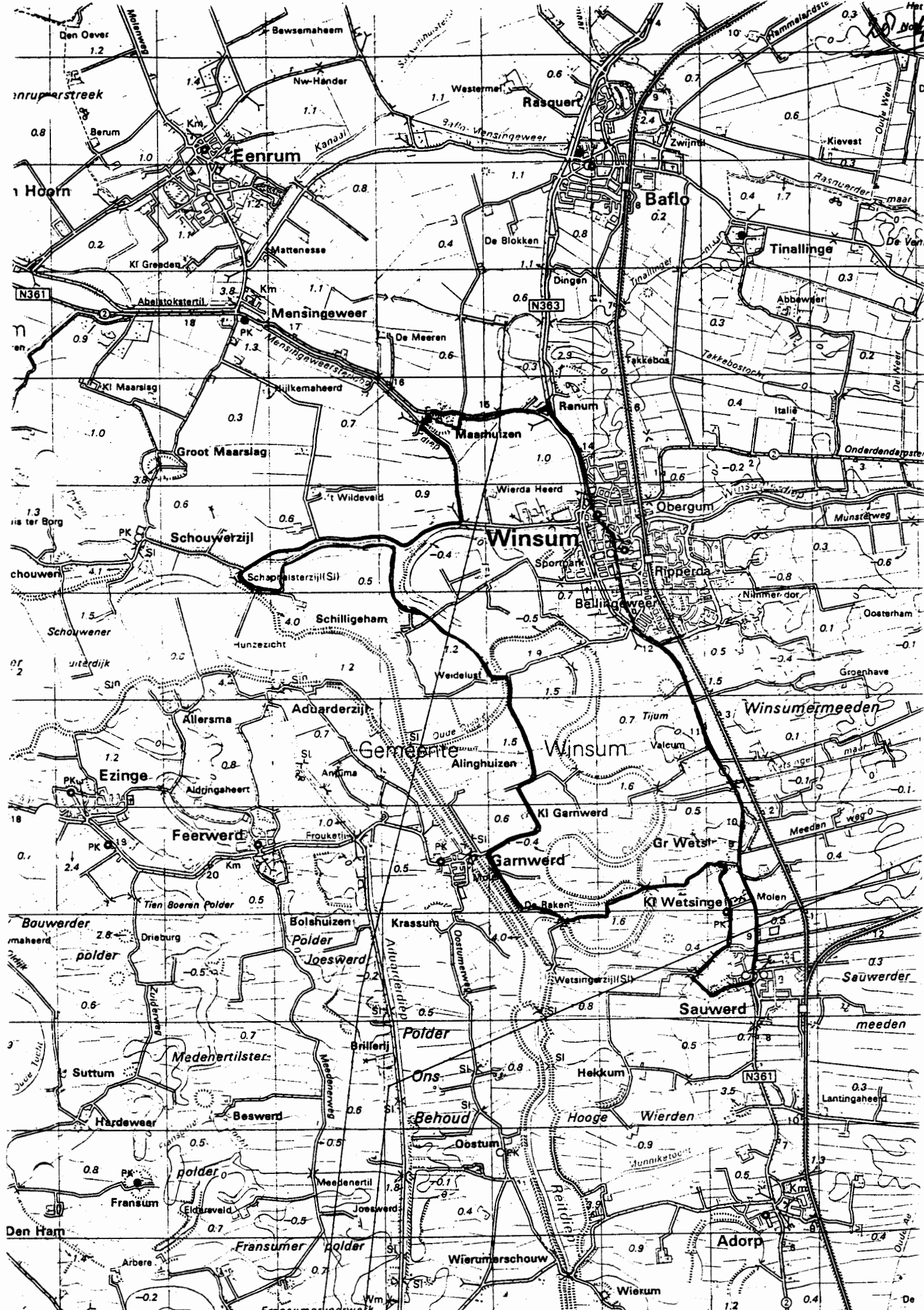
We fietsen naar Winsum en nemen aldaar het Kerkpad en negeren het bord dooplopende weg. We passeren de fraaie 13^e eeuwse kerk van Obergum. Daarna fietsen richting Hoofdstraat. We passeren het Winsumerdiep (met een romantisch vergezicht over het Diep) en rijden via de Winsum weer uit. Even voornemen we de afslag links richting en stappen af bij de boerderij van mevrouw P. De zevende locatie op de route.

Over de boerderij van mevr P heb ik geen info. Behalve dat deze in de loop van de 19^e eeuw gebouwd op een locatie naast een oude kleine boerderij.

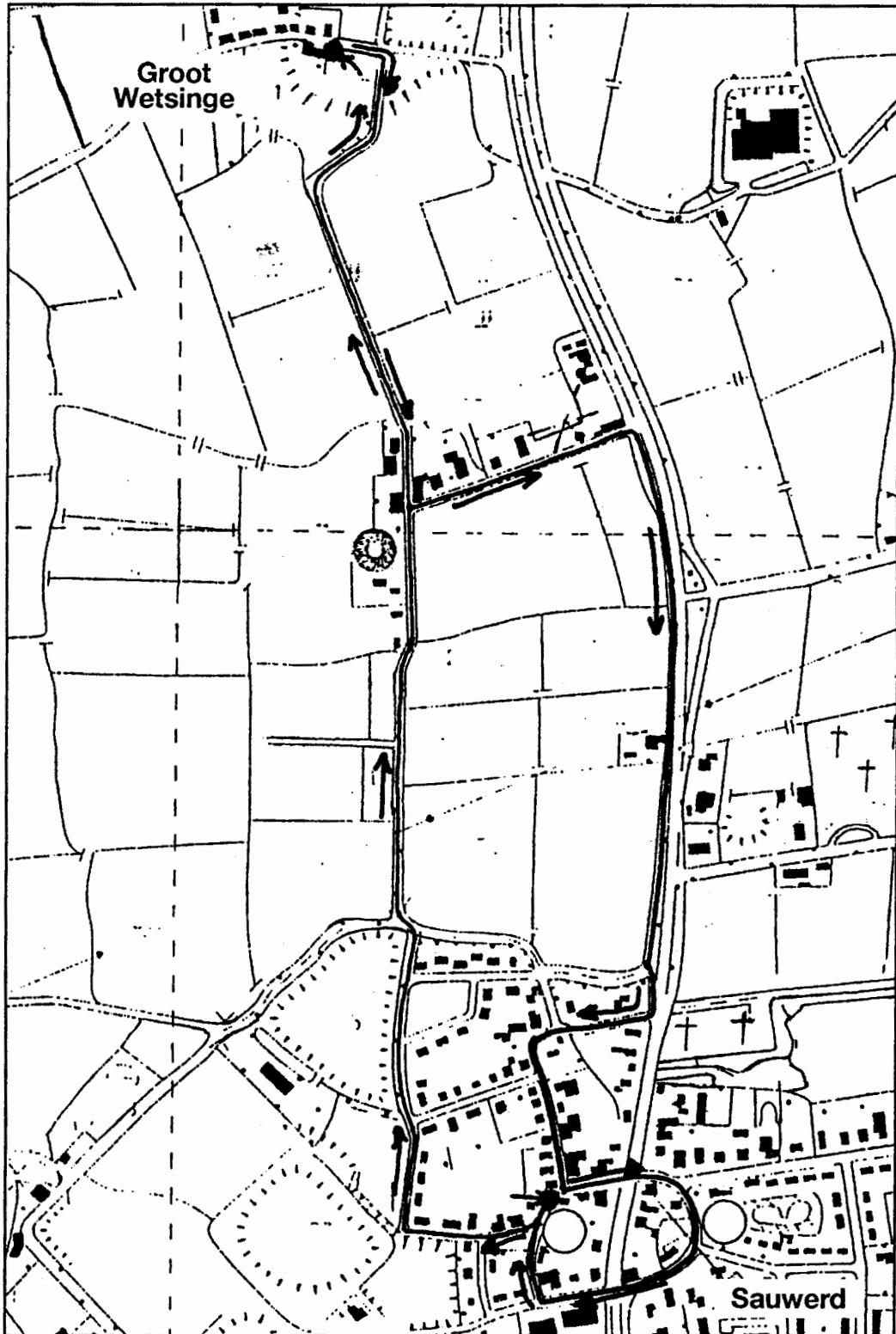
We fietsen richting Sauwerd over het fietspad langs de provinciale weg. Ter hoogte van Wetsinge ligt links van de weg de oude boerderijplaats Schelligeheerd. Het is de 8^e en laatste boerderij op deze route die kan worden bezocht.

De Schelligeheert ligt op een verlaten wierde. Samen met de twee wierden van Wetsinge vormt deze oude woonplaats een drie-dubbele wierde. Deze wierden dateren zeker uit het begin van de jaartelling. De boerderij Schelligeheert heeft kloosterstenen in de fundament. Dat wijst op hoge ouderdom. De oudste stenen voorganger van deze boerderij zou wel eens uit de 13^e of 14 e eeuw kunnen dateren. De huidige boerderij is een kop-hals-romp type met een vierkappige schuur (check).

We vervolgen de route naar het eindpunt te Sauwerd.

Wandelroute langs historische plekjes van kerkelijk Wetsinge - Sauwerd

Een wandeling langs de historische plekjes van kerkelijk Sauwerd.

Het jubilerende Gereformeerde kerkgebouw is in 1898 gebouwd voor ongeveer f 6.000. Architect was L. Drewes, die in die tijd in Adorp woonde. In 1954 werd de kerk gerestaureerd en het interieur veranderd. In 1984 werd het kerkgebouw uitgebreid met "t Oldenhuis".

De plaatselijke Gereformeerde Kerk is in 1897 ontstaan uit een fusie van de Christelijke Afscheiden Gemeente (ontstaan uit de Afscheiding in 1834, ds. De Cock te Ulrum; vanaf 1869 Christelijke Gereformeerde Gemeente genoemd) en de Nederduits Gereformeerde Kerk (ontstaan uit de Doleantie in 1886). De landelijke fusie had al in 1892 plaatsgevonden.

Tot 1898 werd er gekerkt in het gebouw van de Christelijk Gereformeerde Kerk aan het Hoogpad. Dit kerkje bleek al spoedig veel te klein. 's Zomers stond de jeugd voor de open deur en ramen naar de preek te luisteren. Er moest dus wel een nieuwe kerk worden gebouwd.

We beginnen de wandeling tegenover de kerk. Via de Oude Kerkstraat gaan we naar het Hoogpad.

Kerkstraat 10.

In dit huisje woonde Jantje Sinning (1891-1982). Jantje is jarenlang een bekende figuur geweest bij de alledaagse gang van zaken in en rondom de kerk.

Vanaf 1944 huurde de kerkenraad enige jaren een kamer bij Jantje. Deze kreeg de functie van kerkenraadkamer (consistorie). Voordien was de kerkenraadkamer in "Salvatori" aan de Schoolstraat. De afstand voor de zondagse optocht van de kerkenraad naar het kerkgebouw werd daarmee aanzienlijk verkort. In 1950 is een consistorie bij de kerk aangebouwd.

Oude Kerkstraat 1.

Op deze plaats stond tot 1844 de kosterij en de school, die in één gebouw waren ondergebracht. In de kosterij woonde de schoolmeester, die tevens koster van de kerk was. Het onderwijs was aanvankelijk een aangelegenheid van de kerk. Maar bij de grondwet van 1814 werd bepaald dat onderwijs voortaan een voorwerp van zorg van de burgerlijke overheid diende te zijn. Daarmee werd de school een openbare school.

In 1844 werd er in Klein Wetsinge naast de nieuwe kerk ook een nieuwe school gebouwd. De openbare scholen te Sauwerd en Groot Wetsinge zijn toen opgeheven.

Oude Kerkstraat 3.

Tot de aankoop van "Salvatori" in 1938, was op dit adres een kamer in gebruik als consistorie. Hier vond het verenigingsleven plaats en werden de catechisaties gegeven. Hier hebben tevens een aantal kosteren gewoond, zoals: Wolter Hofman, Jakob van der Beek en Roelf van der Kloet (de huidige bewoner).

Oude Kerkstraat 5.

De oude pastorie. Deze werd in 1867 gebouwd door de Afscheidenen. Voorheen hadden deze een gedeelte van een driegezinswoning, later timmerwerkplaats, in gebruik als pastorie (Hoogpad 9,11 en 13). Na de fusie met de Nederduits Gereformeerden in 1897 werd deze woning tot 1923 de pastorie van de Gereformeerde Kerk. De pastorie werd voor f 2.700 gebouwd. De consistorie/catechisatielokaal bevond zich achterin de pastorie.

Oude Kerkstraat 7.

Op deze plek stond tot 1735 de pastorie die bij de middeleeuwse kerk behoorde. Tot dat jaar hadden de beide kerken van Sauwerd en Groot Wetsinge elk hun eigen predikant. Daarna werden de beide kerkgemeenten gecombineerd. Voortaan was de pastorie voor beide kerken de oude Weem van Groot Westinge (voormalige smederij Koerts). De Sauwerder pastorie is toen afgebroken.

Het Hoogpad.

Naast het afgegraven gedeelte van de wierde en het oude kerkhof stond eens de Onstaborg. Hiervan is nog duidelijk de puinheuvel, omringd door een gedempte borggracht, te zien. De vroeg-middeleeuwse kerk op de wierde is niet aan de slopershamer ontkomen. In 1840 werd deze kerk, tegelijk met die van Groot Wetsinge, afgebroken. Halverwege was te Klein Wetsinge een nieuwe kerk gebouwd. De klok uit de losstaande toren van de Sauwerder kerk is in het torentje van de nieuwe kerk gehangen. Verder is een mooie gebeeldhouwde grafzerk uit 1483 van Abel Onsta naar het Groninger Museum overgebracht.

Belangwekkend is de grafsteen in de uiterste noordoosthoek van het kerkhof. Hieronder ligt Kornelis Willem Brands (Knels Wilms, 1792-1869) begraven. Deze Brands was in de kerkelijk roerige vorige eeuw een bekende oefenaar. Hij telde vele volgelingen. Een groep die onder leiding van een oefenaar in besloten kring bijeenkwam, werd conventikel genoemd. Men kwam op de woensdagavonden bijeen. De zondagse erediensten werden echter veelal verzuimd. Men oefende aan de

Oude Winsumerstraatweg (nr. 8). Na Brands dood loste de groep zich geleidelijk weer op in de Hervormde Kerk.

De kerkhoven te Sauwerd en Groot Wetsinge bleven echter tot 1871 in gebruik. Toen kwam de begraafplaats aan de Provincialeweg te Sauwerd gereed.

In 1893 stortte een grafkelder van de voormalige kerk in, die zich onder het koor bevonden had. Velen hebben toen een kijkje genomen. Men trof in de grafkelder nog kist- en skeletresten aan.

De fundamenten van de Sauwerder kerk in de opeenvolgende bouwfasen zijn gemarkeerd. Men lette op de hoeksteen van de kerk.

Hoogpad 3, 5 en 7.

Hier stond het kerkgebouw van de in 1857 gestichte Christelijke Afscheiden Gemeente. Men kerkte daar van 1859 tot 1898. In 1897 fuseerde men met de Nederduits Gereformeerde Kerk en in 1898 werd het huidige kerkgebouw betrokken.

Hoogpad 9,11 en 13.

Op deze plek stond een driegezinswoning, later timmerwerkplaats. Het zuidelijke deel van de woning was de eerste pastorie van bovengenoemde gemeente. In 1867 bouwde men een nieuwe pastorie, inmiddels "oude pastorie" genoemd (Oude Kerkstraat 5).

Nu lopen we via de Noorderweg en de Valgeweg naar Klein Wetsinge.

Al van verre is het torentje van de "nieuwe" hervormde kerk te zien. In 1840 werd deze kerk tussen Sauwerd en Groot Wetsinge gebouwd om de beide middeleeuwse kerken te vervangen. De klok uit de kerk van Sauwerd, die in 1609 door borgbewoners Caspar van der Wenghe en Oede Onsta geschonken was, hangt in het torentje. Zoals zoveel kerkklokken is ook deze in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers meegenomen om omgesmolten te worden tot wapentuig. Gelukkig is het zover niet gekomen. De klok werd na de oorlog teruggevonden en is weer in het torentje geplaatst. Tot op de huidige dag wordt deze klok geluid bij begrafenissen.

Het jaar 1886 was weer een bewogen jaar in Sauwerd en Wetsinge. De kerkenraad verbrak de band met de Hervormde Kerk en ging doleren. Vele gemeenteleden volgden. Ds. J. Teves bleef echter in de hervormde kerk preken. Het provinciaal kerkbestuur zette hem hierop af. De dolerenden en de hervormd geblevenen stonden fel tegenover elkaar. De politie moest er zondagsochtends soms aan te pas komen om ordeverstoringen te voorkomen.

De Doleantiegroep heette vanaf 1887 Nederduitse Gereformeerde Kerk.

Naast de hervormde kerk in Klein Wetsinge werd in 1844 een nieuwe openbare school gebouwd om de scholen in Sauwerd en Groot Wetsinge te vervangen. De schoollokalen en de woning van het schoolhoofd vormden een geheel.

De Doleantiegroep werd de motor voor de stichting van een christelijke school. In 1888 kwam het schoolgebouw in Sauwerd gereed (het latere Salvatori). 's Zondags werd in het schoolgebouw gekerkt.

In 1953 werd de school te Klein Wetsinge vervangen door een nieuw gebouw met losstaande woning voor het schoolhoofd. In 1970 is de school echter opgeheven wegens gebrek aan leerlingen. Na de opheffing is het gebouw nog een aantal jaren als peuterspeelzaal in gebruik geweest.

We lopen verder via het oude kerkenpad naar Groot Wetsinge.

Dit oude kerkenpad vormde in het verleden onderdeel van een groter geheel. Op het Groninger platteland was een netwerk van kerkenpaden, dat de kerken onderling verbond. Dit kerkenpad liep langs Harssens en Adorp over de wierde van de familie Raangs naar Sauwerd en Wetsinge; en vervolgens via de wierden van Valkum en Tijum naar Bellingeweer en Winsum.

Bovenop de Wetsinger wierde stond tot aan 1840 een deels uit tufsteen opgebouwde kerk. Deze stamde uit de elfde eeuw.

De contouren van waar het kerkje gestaan heeft, zijn aangegeven. De grafsteen van Aepcko Onsta en Gela van Ewsum, bewoners van de borg "Nieuw Onsta", die op de eind vorige eeuw afgegraven Wetsinger wierde heeft gestaan, prijkt in het Groninger Museum.

De oude pastorie ("oude weem") staat er nog en wordt momenteel gerestaureerd. Tot 1884 is het als pastorie in gebruik geweest. Toen is er aan de Molenstreek te Klein Wetsinge een nieuwe pastorie gebouwd. De oude pastorie is daarna lange tijd een smederij-annex-boerderij geweest.

Karspelweg 3.

Dit is de oude kosterij, de voormalige openbare school met hoofdenwoning. Het gebouw heeft er ongeveer 400 jaar gestaan. In 1844 werd de school opgeheven toen de nieuwe school in Klein Wetsinge in gebruik genomen is.

Laatste bewoonster van de kosterij was de hoogbejaard geworden Roelfke Bloem. Door leegstand begon het pand ernstig te vervallen. Op 16 juni 1973 is het door 'baldadige' jongelui omver gehaald. In 1988 is het pand weer in oude stijl op de oorspronkelijke plek opgebouwd, waardoor het nu weer fier bovenop de wierde staat. Naast de deur bevindt zich een gevelsteen.

We gaan nu weer naar Klein Wetsinge terug. Daarna gaan we via de Molenstreek naar de Provincialeweg.

Molenstreek 9.

Hier staat de nieuwe hervormde pastorie uit 1884. In 1965 nam de laatste full-time predikant, ds. H.J. ter Haseborg, afscheid. De pastorie werd toen verkocht. Het verenigingsgebouw achter de pastorie bleef nog enige jaren in bezit van de Hervormde Kerk.

Via de Provincialeweg gaan we naar Sauwerd.

Provincialeweg 22 (De Hoop).

In de oorlogsjaren ontstond er weer grote beroering binnen de Gereformeerde Kerk. In 1945 verlieten met de vrijmaking ongeveer 100 leden deze kerk. Zij kerkten een aantal jaren in de garage achter dit pand.

Provincialeweg 20.

Dit pand werd door de "bezwaarden", de Gereformeerden Vrijgemaakt, aangekocht als pastorie. Achter dit pand verrees in 1950 hun kerkgebouw. Toen omstreeks 1980 deze kerk door ledenaanwas te klein geworden was, ging men op zoek naar andere mogelijkheden. In 1982 is het Groene Kruisgebouw-annex-sportzaal van de gemeente aangekocht. Dit werd verbouwd tot een fraai kerkgebouw, dat de naam De Hoeksteen kreeg.

Het eerdere kerkgebouw werd een particulier woonhuis, dat de toepasselijke naam "Metamorfose" kreeg.

Via het paadje tussen nrs. 22 en 20 lopen we naar de Kromme Elleboog en de Schoolstraat.

Kromme Elleboog 3.

Dit is de hiervoor beschreven voormalige gereformeerde kerk vrijgemaakt, thans woonhuis.

Schoolstraat.

In 1888 werd op de hoek Schoolstraat-Kerkstraat de nieuwe Christelijke school met hoofdenwoning gebouwd. Doordat de Nederduits Gereformeerde Kerk in 1889 op gerechtelijk bevel de Wetsinger Kerk en pastorie moest verlaten, werd de hoofdenwoning tijdelijk de pastorie (Rehoboth zie gedenksteen) en de school de "noodkerk". De tegenovergelegen woning (Schoolstraat 2) werd toen de hoofdenwoning.

In 1937 werd de school afgekeurd en in 1938 kwam de nieuwbouw aan de Burchtweg gereed. De oude school werd verkocht aan de Gereformeerde Kerk, die het in gebruik nam als verenigingsgebouw. Het werd de naam Salvatori (redding, behoud) gegeven. Tot aan de stichting van Ubbegaheem in 1967 behield Salvatori de functie van kerkelijk verenigingsgebouw.

We steken nog even de Provincialeweg over naar de Oude Winsumerstraatweg.

Oude Winsumerstraatweg 8.

Op deze plek heeft de groep van Kornelis Willem Brands geoefend. Typerend is de uitspraak van een Sauwerder op de vraag tot welke kerk hij behoorde "Ik bin nait van Groot-kerk (= Hervormde Kerk) en nait Oafgeschaiden, ik bin van Knels Wilms". Na de dood van Brands verwaterde zijn beweging, en ging deze weer op in de Hervormde Kerk.

De Brandsgroep stichtte hier de eerste christelijke school. Deze heeft van 1862 tot 1874 gefunctioneerd.

Tegenover dit pand staat de nieuwe Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, "De Hoeksteen". Voorheen was dit het sport-annex-Groene Kruisgebouw.

Via de Burchtweg gaan we weer terug naar ons uitgangspunt.

Direct links aan de Burchtweg staat de voormalige christelijke school uit 1938. Na de ingebruikname van de nieuwe christelijke basisschool De Meander (Lindenlaan 14) is de oude school omgebouwd tot een kledingzaak.

Naast dit gebouw ziet u Ubbegaheem, het sociaal-culturele centrum van Sauwerd.

We lopen nu de Kerkstraat in, waarmee we bij het uitgangspunt van de wandeling terug zijn.

Deze route is samengesteld door: Harry Vos, Burchtweg.